ΘΕΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΑΡΕΜΒΑΣΕΙΣ

6

ΜΟΝΑΧΙΣΜΟΣ

Ἱστορικὲς καὶ θεολογικὲς προσεγγίσεις

Ἔκδοση Ἱερᾶς Μητροπόλεως Τριμυθοῦντος

ΘΕΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΑΡΕΜΒΑΣΕΙΣ

6

ΜΟΝΑΧΙΣΜΟΣ

Ἱστορικὲς καὶ θεολογικὲς προσεγγίσεις

Ἐπιμέλεια

Ἀνδρέας Π. Ζαχαρίου

Ἔκδοση Ἱερᾶς Μητροπόλεως Τριμυθοῦντος
Ἰδάλιο - Κύπρος 2022

Ὁ παρὼν Τόμος ἐκδίδεται μὲ τὴν εὐγενῆ χορηγία
τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Ἁγίου Μηνᾶ

ΘΕΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΑΡΕΜΒΑΣΕΙΣ -6

ΜΟΝΑΧΙΣΜΟΣ
Ἱστορικὲς καὶ θεολογικὲς προσεγγίσεις

ISBN: 978-9925-7822-4-6

Τ.Θ. 11001, 2550 Ἰδάλιο
Τηλ.: +357-22527000, Fax: +357-22526363
E-mail: info@imtrimythountos.org.cy
Ἱστοσελίδα: www.imtrimythountos.org.cy

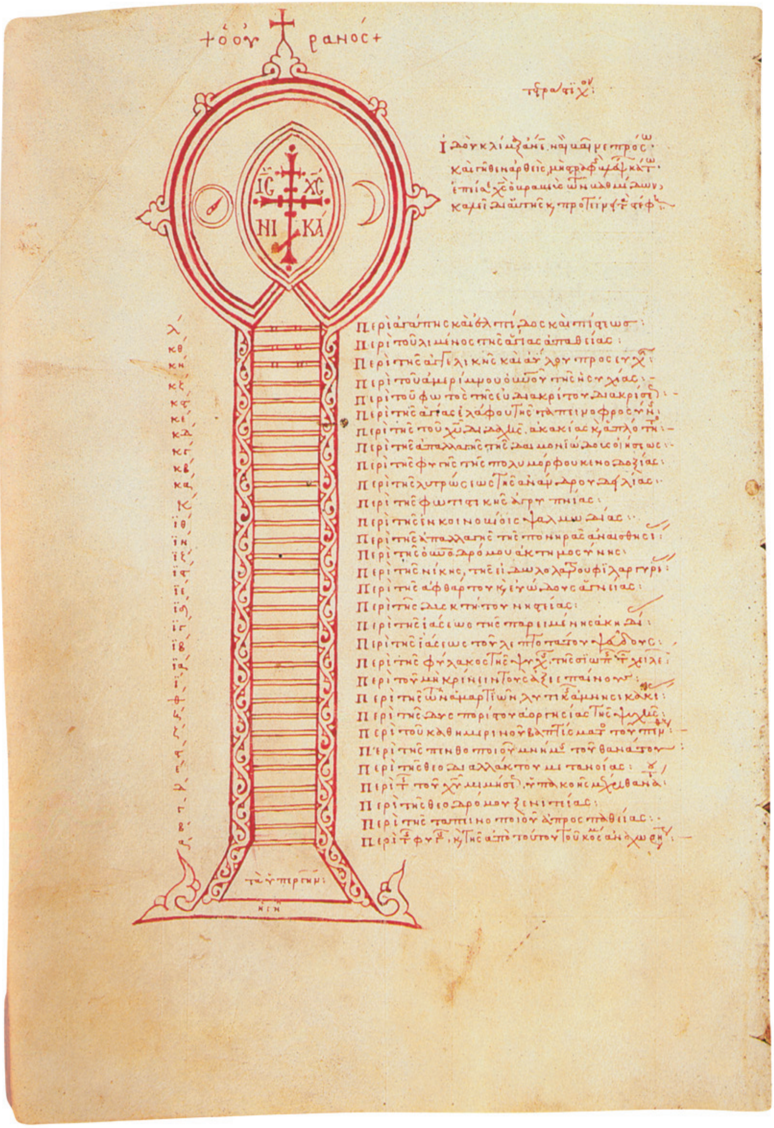
Διευθυντὴς Σειρᾶς:

Ἀνδρέας Π. Ζαχαρίου
Ἐπίκουρος καθηγητὴς Θεολογικῆς Σχολῆς
Πανεπιστημίου Sulkhan-Saba Orbeliani, Τιφλίδα

Φιλολογικὴ ἐπιμέλεια:

Ματθαῖος Γ. Ματθαίου
Φιλόλογος

Παρασκευὴ Δ. Ζαχαριᾶ
Δρ Φιλοσοφίας

Διάγραμμα τῆς *Κλίμακος*. Κώδικας 30, f. 260v, τῆς Μονῆς Σταυρονικήτα.
Βλ. Χρ. Μαυρόπουλου-Τσιούμη & Γ. Γαλαβάρη, *Ἱερὰ Μονὴ Σταυρονικήτα. Εἰκονογραφημένα χειρόγραφα ἀπὸ τὸν 10ο ἕως τὸν 17ο αἰ.*, τόμ. Β΄, Ἅγιον Ὄρος 2007, σ. 239.

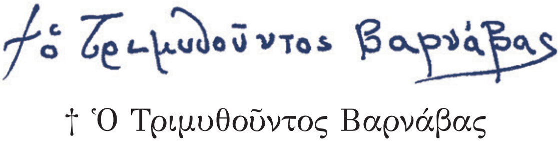
Ἐπιστημονικὴ Ἐπιτροπή:

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Ὁ ἀνὰ χεῖρας Τόμος συνιστᾶ λιτὸ ἀφιέρωμα στὸ ἐν γένει φαινόμενο τοῦ μοναχισμοῦ, ποὺ ὡς σύντονος ἀγῶνας μὲ στόχο τὴν ἐν Χριστῷ τελείωση (*Μθ.* 19, 21) ἔχει τὶς ἀπαρχές του στὴν πρωτοχριστιανικὴ ἐποχή. Οἱ ἐλλογιμώτατοι συμμετέχοντες μὲ τὶς ἔξοχες μελέτες τους –τριάντα μία τὸν ἀριθμό– οἱ ὁποῖες περιλαμβάνονται σὲ αὐτόν, προσεγγίζουν μὲ τρόπο σαφῆ καὶ σύστοιχο μὲ τὴ μακραίωνη παράδοση τῆς Ἐκκλησίας τὶς πολυποίκιλες διαστάσεις ποὺ ἅπτονται αὐτοῦ τοῦ φαινομένου. Ὁμιλοῦν γιὰ τὴν πνευματικότητα ποὺ ὁρίζει τὸν μοναχισμό, ἐπισημαίνουν τὴν ἰδιαίτερη προσφορά του σὲ ὅλα τὰ ἐπίπεδα, ἱστορικά, θεολογικά, ἑρμηνευτικά, καὶ ἐν γένει ἀναλύουν ποικιλοτρόπως τὶς διάφορες πτυχὲς ποὺ τὸν χαρακτηρίζουν ὡς ἰδιαίτερο τρόπο ζωῆς, ὁλοκληρωτικῆς ἀφιέρωσης στὸν Θεὸ καὶ ἀνιδιοτελοῦς προσφορᾶς.

Εὐχαριστοῦμε ὅλους ὅσοι συνέδραμαν καὶ συνέβαλαν στὴν ὁλοκλήρωση τοῦ Τόμου αὐτοῦ. Κατ᾽ ἀρχὰς τὴν ἐπιστημονικὴ ἐπιτροπὴ γιὰ τὸν ὑποδειγματικὸ ζῆλο μὲ τὸν ὁποῖο ἐργάστηκε καὶ ἔπειτα τοὺς ἐπιμελητὲς τῶν κειμένων γιὰ τὴν ὑπομονὴ ποὺ ἐπέδειξαν στὴν ἐπίπονη διαδικασία τῆς φιλολογικῆς διόρθωσης. Ἰδιαίτερες εὐχαριστίες ὀφείλουμε καὶ στὴν Ἱερὰ Μονὴ Ἁγίου Μηνᾶ, ἡ ὁποία προφρόνως ἀνέλαβε τὰ ἔξοδα ἐκτύπωσης τοῦ Τόμου.

† Ὁ Τριμυθοῦντος Βαρνάβας

Ἱερὰ Μονὴ Ἁγίου Μηνᾶ, Βάβλα.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

AB — *Ἀνάλεκτα Βλατάδων*, Θεσσαλονίκη 1969-

AnBoll — *Analecta Bollandiana*, Brussels 1882-

ΑΠ — Ἄρειος Πάγος

ΑΠΘ — Ἀριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

AUTh — Aristotle University of Thessalonica

ΒΕΠΕΣ — *Βιβλιοθήκη Ἑλλήνων Πατέρων καὶ Ἐκκλησιαστικῶν Συγγραφέων*, Ἀθήνα 1955-

BHG — F. Halkin (ed.), *Bibliotheca Hagiographica Graeca*, Brussels 1957[3]

BHR — *Bibliotheque d'Humanisme et Renaissance*, Paris & Geneva 1941-

BKM — *Βυζαντινὰ Κείμενα καὶ Μελέται*, Θεσσαλονίκη 1970-

BMGS — *Byzantine and Modern Greek Studies*, Oxford 1975-

BV — *Bogoslovskiĭ Vestnik*, Sergiev Posad 1892-1918

BZ — *Byzantinische Zeitschrift*, Munich, Leipzig 1892-

CFHB — *Corpus Fontium Historiae Byzantinae*, Berlin, Washington DC, Paris, Vienna, Thessalonica 1967-

CPG — *Corpus Paroemiographorum Graecorum*, ed. E. L. Leutsch & F. W. Schneidewin, Gottingen 1839-1851 (repr. Hildesheim 1958-1965)

CSCO — *Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium*, Louvain 1903-

CSEL — *Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum*, Vienna 1866-

DOS — *Dumbarton Oaks Studies*, Washington DC 1950-

DS — *Dictionnaire de Spiritualité*, Ascétique et Mystique: doctrine et histoire, tom. I-XVII, E. Viller et al. (dir.), Paris 1931-1995

DTC — *Dictionnaire de Théologie Catholique* contenant l'exposé des doctrines de la théologie catholique, leurs preuves et leur histoire, tom. I-XV, A. Vacant, E. Mangenot, É. Amann (dir.), Paris 1909-1950

ΕΑ	*Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια*, Κωνσταντινούπολη 1880-1923
ΕΑΠ	Ἑλληνικὸ Ἀνοικτὸ Πανεπιστήμιο
ECR	*Eastern Churches Review*, Oxford 1966-1978
ΕΔΔΑ	Εὐρωπαϊκὸ Δικαστήριο Δικαιωμάτων τοῦ Ἀνθρώπου
ΕΕΒΣ	*Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν*, Ἀθῆναι 1924-
ΕΕΘΣΠΑ	*Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς Θεολογικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν*, Ἀθῆναι 1924-
ΕΕΘΣΠΘ	*Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς Θεολογικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1953-
ΕΕΚΜ	*Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Κυκλαδικῶν Μελετῶν*, Ἀθήνα 1961-
ΕΙΕ	Ἐθνικὸ Ἵδρυμα Ἐρευνῶν
ΕΚΕΕ	*Ἐπετηρὶς Κέντρου Ἐπιστημονικῶν Ἐρευνῶν*, Λευκωσία 1968-2019
ΕΚΜΙΜΚ	*Ἐπετηρίδα Κέντρου Μελετῶν Ἱερᾶς Μονῆς Κύκκου*, Λευκωσία 1990-
ΕΚΠΑ	Ἐθνικὸν καὶ Καποδιστριακὸν Πανεπιστήμιον Ἀθηνῶν
ΕΠΕ	*Ἕλληνες Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας*, Θεσσαλονίκη 1972-
ΕΣΔΑ	Εὐρωπαϊκὴ Σύμβαση Δικαιωμάτων τοῦ Ἀνθρώπου
ΕΦ	*Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος*, Ἀλεξάνδρεια 1908-
EvTh	*Evangelische Theologie*, Munich 1934-
ΘΗΕ	*Θρησκευτικὴ καὶ Ἠθικὴ Ἐγκυκλοπαιδεία*, τόμ. 1-12, Ἀθῆναι 1962-1968
GCS	*Die Griechischen Christlichen Schriftsteller* der ersten drei Jahrhunderte, Berlin, Leipzig 1897-
GNO	*Gregorii Nysseni Opera*, Berlin, Leiden 1921-
GOThR	*The Greek Orthodox Theological Review*, Brookline MA 1954-
HThR	*Harvard Theological Review*, New York, Cambridge 1908-
HUS	*Harvard Ukrainian Studies*, Cambridge MA 1977-
ΙΒΕ	Ἰνστιτοῦτο Βυζαντινῶν Ἐρευνῶν

JEH	*The Journal of Ecclesiastical History*, London 1950-
JThS	*The Journal of Theological Studies*, Oxford 1899-
ΚΒΕ	Κέντρο Βυζαντινῶν Ἐρευνῶν
ΚΝΕ	Κέντρο Νεοελληνικῶν Ἐρευνῶν
Κυχ	*Κυπριακὰ Χρονικά*, Λάρνακα 1923-1937
LQF	*Liturgiewissenschaftliche Quellen und Forschungen*, Münster 1928-39, 1957-
ΜΙΕΤ	Μορφωτικὸ Ἵδρυμα Ἐθνικῆς Τραπέζης
ΜΟΧΕ	*Μεγάλη Ὀρθόδοξη Χριστιανικὴ Ἐγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 1-12, Ἀθήνα 2010-2015
NKUA	National and Kapodistrian University of Athens
NPB	*Novae Patrum Bibliothecae*, I-X, Rome 1852-1905
OChr	*Orientalia Christiana*, Rome 1923-1934
OCA	*Orientalia Christiana Analecta*, Rome 1935-
OCP	*Orientalia Christiana Periodica*, Rome 1935-
ODB	*The Oxford Dictionary of Byzantium*, vol. I-III, A. Kazhdan et al. (dir.), New York, Oxford 1991
OstkStud	*Ostkirchliche Studien*, Warzburg 1952-
ΠΙΠΜ	Πατριαρχικὸ Ἵδρυμα Πατερικῶν Μελετῶν
PG	J.-P. Migne (ed.), *Patrologiae cursus completus. Series Graeca*, Paris 1857-1866
PL	J.-P. Migne (ed.), *Patrologiae cursus completus. Series Latina*, Paris 1844-1864
PO	R. Graffin et al. (eds.), *Patrologia Orientalis*, Paris 1907-
ΠΠΠ	Πρῶτο Πρόσθετο Πρωτόκολλο
ΠΣ	*Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ Συγγράμματα*, Θεσσαλονίκη 1962-2015
PTS	*Patristische Texte und Studien*, Berlin 1964-
RAC	*Reallexikon für Antike und Christentum*, Stuttgart 1950-
Ράλλη - Ποτλῆ	*Σύνταγμα τῶν θείων καὶ ἱερῶν κανόνων τῶν τε ἁγίων καὶ πανευφήμων Ἀποστόλων, καὶ τῶν ἱερῶν Οἰκουμενικῶν καὶ Τοπικῶν Συνόδων, καὶ τῶν κατὰ μέρος ἁγίων Πατέρων*, τόμ. Α΄ - ΣΤ΄, ἔκδ. Γ. Ράλλη – Μ. Ποτλῆ, Ἀθήνησιν 1852-1859 (φωτοτ. ἀνατ. ἐκδ. Γρηγόρη, Ἀθήνα 1992
REB	*Revue des Études Byzantines*, Bucarest & Paris 1946-

RHE	*Revue d'histoire ecclésiastique*, Louvain 1900-
RHR	*Revue de l'histoire des religions*, Paris 1880-
RSR	*Recherches de Science Religieuse*, Paris 1910-
RThom	*Revue Thomiste*, Paris 1893-
SA	*Studia Anselmiana: philosophica, theologica*, Rome 1933-
SC	*Sources Chrétiennes*, Paris, Lyon 1941-
SH	*Subsidia Hagiographica*, Bruxelles 1883-
SP	*Studia Patristica*, Leuven, Berlin, Oxford [etc.] 1957-
SR	*Slavic Review,* Seattle & Menasha 1941-
ST	*Studi e Testi*, Rome 1900-
SVSQ	*St Vladimir's Seminary Quarterly,* New York 1953-1968
ThH	*Théologie Historique*, Paris 1963-
VetChr	*Vetera Christianorum*, Bari 1964-
VigChr	*Vigiliae Christianae*, Amsterdam 1947-
ZKG	*Zeitschrift für Kirchengeschichte*, Stuttgart 1877-
ZNW	*Zeitschrift für die Neutestamentliche Wissenschaft und die Kunde der Älteren Kirche*, Berlin 1900-

ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ

Οἰκολογία καὶ ἡσυχασμός: ὁ ἅγιος Γρηγόριος Παλαμᾶς καὶ ἡ φύση ὡς κτίση

Κωνσταντίνου Γ. Ἀθανασόπουλου*

Στὸ παρὸν ἄρθρο θὰ ἐπικαλεστῶ ξανὰ[1] τὰ κείμενα τοῦ ἁγίου Γρηγορίου Παλαμᾶ γιὰ νὰ ἐρευνήσω τὸ πῶς αὐτὰ μποροῦν νὰ μᾶς βοηθήσουν σὲ μιὰ ὀρθόδοξη ἀντιμετώπιση τοῦ οἰκολογικοῦ προβλήματος. Βασική μου θέση εἶναι ὅτι ὁ μόνος τρόπος μιᾶς συστηματικῆς, ριζοσπαστικὰ ἀποτελεσματικῆς ἀντιμετώπισης τῆς οἰκολογικῆς καταστροφῆς ποὺ ἔχουμε ἐπιφέρει στὸ θαῦμα τῆς κτίσης ποὺ ὀνομάζουμε σήμερα «Φύση» εἶναι μόνο μιὰ ἡσυχαστικὴ προσέγγιση τῆς ζωῆς μας καὶ τοῦ ρόλου τοῦ ἀνθρώπου μέσα στὴ κτίση. Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι τὰ μηνύματα τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχη καὶ ἡ ἔκκλησή του γιὰ ἀσκητικὸ πνεῦμα, ὀλιγάρκεια καὶ ἐγκράτεια εἶναι κοντὰ στὶς ἀπόψεις μου ἐδῶ, ἂν καὶ ἐγὼ θὰ ἤθελα νὰ τονίσω περισσότερο τὴν ἡσυχαστικὴ διάσταση ποὺ θὰ πρέπει

---

* Δρος Φιλοσοφίας. FHEA. Associate lecturer and researcher, Departments of Philosophy and Religious Studies, Open University (UK).

1. Κ. Ἀθανασόπουλου, «Ἡ φύσις ὡς τέλος κατὰ τὸν Ἅγιο Γρηγόριο Παλαμᾶ», στὸ Κ. Βουδούρη, *Οἰκολογία καὶ Φιλοσοφία*, ἐκδ. Ἰωνία, Ἀθήνα 1999, σσ. 19-25. Γιὰ σχετικὲς μελέτες μου δὲς Κ. Ἀθανασόπουλου, «Οἰκολογία, Ἠθικὴ καὶ ἡ Ἀνεξάρτητη Ἀξία τῆς Φύσης», στὸ *Φιλοσοφίας Ἀγώνισμα*, Εὐαγγελία Μαραγγιανοῦ, ἐκδ. Ἰωνία, Ἀθήνα 2004, σσ. 17-40. C. Athanasopoulos, «Mystical Ecology: Food and drink as spiritual nourishment in the Mystical Orthodox Tradition», in Luc Andrian, Jan-Willem Sneep, Guillermo Kerberand and Robin Attfield (eds.), *Sustainable Alternatives for Poverty Reduction and Eco-Justice*, Vol. 1, 2nd ed., Cambridge Scholars Publishing, 2014, σσ. 79-96.

νὰ ὑπάρχει στὶς θέσεις μας γιὰ τὴν προστασία τοῦ περιβάλλοντος[2]. Ἡ μέθοδος ποὺ θὰ ἀκολουθήσω θὰ χρησιμοποιήσει ἐργαλεῖα καὶ τεχνικὲς ἀπὸ ὅλες τὶς ἀνθρωπιστικὲς καὶ φυσικὲς ἐπιστῆμες, καὶ τὸ ὕφος τῆς συζήτησής μου θὰ εἶναι καὶ φιλοσοφικὸ καὶ θεολογικό. Αὐτὸ τὸ εἶδος μίξης φιλοσοφικῆς καὶ θεολογικῆς μεθόδου καὶ ὕφους βρίσκουμε τόσο στὸ ἔργο τοῦ ἴδιου τοῦ Παλαμᾶ ὅσο καὶ στοὺς ἀληθινοὺς ὀπαδούς του ἢ συνοδοιπόρους του ποὺ βλέπουμε (γιὰ παράδειγμα) στὴ *Φιλοκαλία* (δὲν θὰ ἀσχοληθῶ ἐδῶ μὲ ἄσχετες -ὡς πρὸς τὸ ἔργο τοῦ Παλαμᾶ- ἀντιπαραθέσεις φιλοσοφίας καὶ θεολογίας, οἱ ὁποῖες ὅσον ἀφορᾶ τὸ ἔργο τοῦ Παλαμᾶ εἶναι ὄχι μόνο ἄσχετες ἀλλὰ καὶ χωρὶς περιεχόμενο ἑρμηνευτικὲς προσεγγίσεις τῶν ὅρων «φιλοσοφία» καὶ «θεολογία», ἀναμειγνύοντας τωρινὲς μὲ παλαιότερες χρήσεις τῶν ὅρων χωρὶς διακρίσεις - μπορεῖ νὰ διαβάσει κάποιος τὰ ἐπιχειρήματά μου σχετικὰ μὲ αὐτὰ τὰ θέματα σὲ προηγούμενα ἔργα μου)[3].

1. Ἡ ἀνθρωποκεντρικὰ τελεολογικὴ ἀντιμετώπιση τοῦ φυσικοῦ περιβάλλοντος

Σὲ προηγούμενη μελέτη μου ποὺ ἀφορᾶ τὸ οἰκολογικὸ ζήτημα ἐπιχείρησα μιὰ συγκριτικὴ ἀντιπαράθεση τῆς τελεολογικῆς καὶ ἀνθρωποκεντρικῆς ἀντιμετώπισης τῆς φύσης μὲ τὶς θεολογικὲς καὶ φιλοσοφικὲς θέσεις τοῦ ἁγίου Γρηγορίου Παλαμᾶ.

Ἐκεῖ προσδιόρισα τὰ ἑξῆς κύρια χαρακτηριστικὰ τῆς τελεολογικῆς καὶ ἀνθρωποκεντρικῆς ἀντιμετώπισης τῆς φύσης:

α) Ἡ φύση καὶ τὰ ὄντα μέσα σὲ αὐτὴν ἀποτελοῦν ἀντικείμενα πρὸς χρήση καὶ ἐκμετάλλευση ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο.

---

2. Τ. Παπασταύρου, *Κινήματα Οἰκολογίας, μιὰ θεολογικὴ καὶ ποιμαντικὴ προσέγγιση*, ἐκδ. Πεμπτουσία, 2019, σ. 46 κ. ἑξ.

3. C. Athanasopoulos (ed.), *Orthodox Mysticism and Asceticism: Philosophy and Theology in St Gregory Palamas' Work*, Cambridge Scholars Publishing, 2020. «Demonstration (Ἀπόδειξις) and its problems for St Gregory Palamas: Some neglected Aristotelian aspects of St Gregory Palamas' Philosophy and Theology», in *The Ways of Byzantine Philosophy*, ed. by Mikonja Knezevic, Sebastian Press, USA, 2015, σσ. 361-374. C. Athanasopoulos (ed.), *Triune God: Incomprehensible but Knowable – The Philosophical and Theological Significance of St Gregory Palamas for Contemporary Philosophy and Theology*, Cambridge Scholars Publishing, 2015.

β) Ἡ φύση καὶ τὰ ὄντα ποὺ ἀναπτύσσονται αὐτόνομα μέσα σὲ αὐτὴν δὲν ἔχουν κανένα δικαίωμα σεβασμοῦ ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο ἢ τουλάχιστον, ὅσον ἀφορᾶ τὰ δικαιώματα τοῦ ἀνθρώπου, ἔχουν ὑποδεέστερης σημασίας δικαιώματα.

γ) Ἡ φύση ἀποτελεῖ ἕνα σύνολο μορφῶν ζωῆς ποὺ δὲν μποροῦν νὰ ἔχουν δικούς τους αὐτόνομους σκοποὺς ὕπαρξης ἀλλὰ ἡ ὕπαρξή τους ἀποσκοπεῖ στὸ νὰ τίθενται στὴν ὑπηρεσία καὶ χρήση τοῦ ἀνθρώπου.

δ) Ὁ ἄνθρωπος μπορεῖ νὰ ἐκμεταλλευτεῖ τὴ φύση καὶ ὅλα τὰ ὄντα της κατὰ τὴ βούλησή του μὲ μόνο σκοπὸ τὸ συμφέρον καὶ τὴ χρήση τῆς φύσης ἀπὸ τὸν ἴδιο καὶ τοὺς συνανθρώπους του (τωρινοὺς ἢ αὐτοὺς ποὺ θὰ ὑπάρχουν στὸ μέλλον).

Στὴν προηγούμενη μελέτη μου[4] παρατήρησα ὅτι αὐτὰ τὰ χαρακτηριστικά, ποὺ μπορεῖ νὰ τὰ βρεῖ κάποιος σὲ μιὰ πρώϊμη μορφή τους τόσο στὸ ἔργο τοῦ Αὐγουστίνου ὅσο καὶ στὸ ἔργο τοῦ Θωμᾶ τοῦ Ἀκινάτη[5], εἶναι τὸ κατ' ἐξοχὴν Δυτικὸ πρότυπο ἀντιμετώπισης τῆς φύσης ἀπὸ τὸν Μεσαίωνα καὶ μετά (μὲ τὴν περισσότερο ἐπιθετικὴ ἰδεολογικὴ καὶ πρακτικὴ ἀνάπτυξή τους στὴν ἐποχὴ τοῦ Διαφωτισμοῦ καὶ τῆς Βιομηχανικῆς Ἐπανάστασης)[6].

Παραδείγματα αὐτῶν τῶν κύριων χαρακτηριστικῶν τῆς τελεολογικῆς καὶ ἀνθρωποκεντρικῆς ἀντιμετώπισης τῆς φύσης μποροῦμε νὰ δοῦμε σὲ ὅλα σχεδὸν τὰ κείμενα ποὺ ἀναρτῶνται σὲ ἱστοσελίδες κρατικῶν ὀργανισμῶν, ἑνώσεων κρατῶν (ὅπως ἡ Εὐρωπαϊκὴ Ἕνωση), ἀκόμη καὶ στὶς σχετικὲς ἀποφάσεις τοῦ Ὀργανισμοῦ τῶν Ἡνωμένων Ἐθνῶν καὶ τῶν ὑπηρεσιῶν / ὀργανώσεων ποὺ ὑπάγονται στὸν ΟΗΕ.

---

4. Κ. Ἀθανασόπουλου, «Ἡ φύσις ὡς τέλος κατὰ τὸν Ἅγιο Γρηγόριο Παλαμᾶ», σσ. 19-25.

5. Augustine, *De Civ. Dei*, I, 22. Thomas Aquinas, *Summa Theologica*, Part 1, Q. 46, 1, καὶ *Summa Contra Gentiles*, in C. Pegis, tr., *Basic Writings of Thomas Aquinas*, N. Y.: Random House 1945, Vol. II, σσ. 220-224.

6. Βλ. σχετικὴ βιβλιογραφία στὸ Κ. Ἀθανασόπουλου, «Ἡ φύσις ὡς τέλος κατὰ τὸν Ἅγιο Γρηγόριο Παλαμᾶ», σσ. 19-25.

2. Τὸ πρόσφατο Παγκόσμιο Συνέδριο γιὰ τὴν Κλιματικὴ Ἀλλαγὴ στὴ Γλασκώβη (COP26) καὶ ἡ Ἀειφόρος Ἀνάπτυξη

Στὸ πρόσφατο Παγκόσμιο Συνέδριο γιὰ τὴν Κλιματικὴ Ἀλλαγὴ τῆς Γλασκώβης (ποὺ διοργανώθηκε τὸν Νοέμβριο τοῦ 2021, γνωστὸ καὶ ὡς COP26) ὑπὸ τὴν αἰγίδα τοῦ ΟΗΕ, ὅλες οἱ σχετικὲς ἀποφάσεις καὶ ψηφίσματα ἔγιναν μὲ ἀνθρωποκεντρικὰ τελεολογικὰ χαρακτηριστικά: ἂν καὶ θεωρήθηκε ὅτι φτάσαμε σὲ μιὰ κρίσιμη στιγμὴ γιὰ τὴν προστασία τοῦ φυσικοῦ περιβάλλοντος (τουλάχιστον ὅσον ἀφορᾶ τὸ κλίμα καὶ τὶς ἀνθρωπογενεῖς ἐπιπτώσεις σὲ αὐτὸ μὲ καταστροφικὲς ἐπιπτώσεις στὴ βιοποικιλότητα καὶ στὴν ἀειφορία τοῦ πλανήτη μας), οὐδεμία συγκεκριμένη ἀπόφαση ἐλήφθη γιὰ τὴ διατήρηση τῆς συμφωνίας τοῦ Παρισιοῦ σχετικὰ μὲ τὸν περιορισμὸ στὴ μέση αὔξηση τῆς θερμοκρασίας παγκοσμίως τῶν 1,5 βαθμῶν Κελσίου (ποὺ εἶχε ὁριστεῖ σὲ σχέση μὲ τὴν καταγεγραμμένη θερμοκρασία πρὶν τὴ βιομηχανικὴ ἐπανάσταση)[7]. Ἂν καὶ αὐτὴ ἡ συμφωνία ποὺ εἶχαν καταλήξει τὰ συμμετέχοντα 195 κράτη στὸ Συνέδριο τοῦ Παρισιοῦ τὸ 2015 δὲν εἶχε ἀκολουθηθεῖ ἀπὸ μεγάλα βιομηχανικὰ καὶ ἀνεπτυγμένα κράτη ὅπως ἡ Κίνα καὶ οἱ ΗΠΑ (εἰδικὰ μετὰ τὴν ἀπόσυρση τῶν ΗΠΑ ἀπὸ τὴ Συμφωνία ἀπὸ τὸν Ντ. Τράμπ), ὑπῆρχε μία ἐλπίδα νὰ ἐπαναπροσδιοριστεῖ ὡς μιὰ ἐπείγουσα δέσμευση ὅλων τῶν κρατῶν πρὶν τὸ Συνέδριο τῆς Γλασκώβης. Δυστυχῶς οὐδεμία συμφωνία κατεγράφη γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ στὴ Γλασκώβη κατόπιν πιέσεων ἀπὸ συγκεκριμένα κράτη (ὅπως ἡ Ἰνδία καὶ ἡ Κίνα) πρὸς γενικὴ ἀπογοήτευση, εἰδικὰ τῶν μικρῶν κρατῶν ποὺ ἔχουν ἤδη ἀρχίσει νὰ ἐξαφανίζονται λόγῳ τῆς ἀνόδου τῆς στάθμης τῆς θάλασσας. Ἡ Συμφωνία ποὺ ὑπογράφηκε ἄφησε ἁπλὰ γενικόλογες δεσμεύσεις, χωρὶς οὐσιαστικὴ δέσμευση γιὰ αὐτὸ καὶ πολλὰ ἄλλα θέματα. Τὰ 200 κράτη καὶ οἱ δεκάδες δημόσιοι ὀργανισμοὶ καὶ ἀντιπρόσωποι θρησκειῶν καὶ Ἐκκλησιῶν (μεταξύ τους καὶ τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο) δὲν μπόρεσαν νὰ καταφέρουν οὔτε τὴ μικρόνοη καὶ πλήρως ἀνθρωποκεντρικὴ δέσμευση νὰ περιοριστεῖ ἡ κλιματικὴ ἀλλαγὴ στοὺς 1,5 βαθμοὺς

7. N. K. Arora and I. Mishra, «COP26: more challenges than achievements», *Environmental Sustainability* (2021) 4: 585-588.

Κελσίου μὲ τὴν ὁποία εἶχαν ξεκινήσει τὶς συζητήσεις τους. Τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι ὅτι, κατὰ τοὺς ἐπιστήμονες, ὑπολογίζεται ὅτι ἡ αὔξηση ὡς τὸ 2100, ἂν λάβουμε ὑπ' ὄψιν τὸ τί συμφωνήθηκε στὴ Γλασκώβη, θὰ εἶναι τῆς τάξης τῶν 2,4 βαθμῶν Κελσίου μὲ καταστροφικότατες συνέπειες γιὰ τὴ βιοποικιλότητα καὶ γενικότερα τὸ φυσικὸ περιβάλλον[8]. Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἀκόμη καὶ ἡ δέσμευση ὁρισμένων κρατῶν (ὅπως τῶν κρατῶν τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἕνωσης) γιὰ μηδενικὲς ἐκπομπὲς Ἄνθρακα ὡς τὸ 2050 ποὺ ἐπισημοποιήθηκε στὸ Παγκόσμιο Συνέδριο τῆς Γλασκώβης κρίνεται κατωτέρα τῶν περιστάσεων, ἂν σκεφθεῖ κάποιος ὅτι τὰ κράτη μὲ τὶς περισσότερες ἐκπομπὲς Ἄνθρακα (ὅπως ἡ Κίνα καὶ ἡ Ἰνδία) δὲν προχώρησαν κἂν σὲ μιὰ τέτοια δέσμευση. Εἶναι ἐνδεικτικὸ ὅτι τόσο οἱ συζητήσεις, ἀλλὰ καὶ οἱ κριτικὲς ποὺ δημοσιεύθηκαν ἀπὸ ἐπίσημους ὀργανισμοὺς καὶ ἀκαδημαϊκὰ ἔντυπα, ἑστιάστηκαν σὲ ἀνθρωποκεντρικῆς σημασίας προβλήματα (ὅπως ἡ κοινωνικὴ ἀδικία ἐναντίον τῶν μικρῶν παραθαλάσσιων κρατῶν καὶ τῶν κατοίκων ἄλλων ἀναπτυσσομένων περιοχῶν τοῦ πλανήτη)[9].

Ὅπως μποροῦμε νὰ διαπιστώσουμε ἀπὸ τὰ ἀνωτέρω, τὸ Παγκόσμιο Συνέδριο τῆς Γλασκώβης (COP26) καὶ οἱ ἀποφάσεις του ἀποδεικνύουν περίτρανα τὸ ἀδιέξοδο ποὺ ἔχουμε φτάσει μὲ τὴ διεθνῆ ἐπικυριαρχία τῆς ἀνθρωποκεντρικὰ τελεολογικῆς ἀντιμετώπισης τοῦ φυσικοῦ περιβάλλοντος καὶ τῶν ὄντων ποὺ ἀναπτύσσονται αὐτόνομα σὲ αὐτό. Ὀφείλουμε νὰ ἀναφερθοῦμε ὅμως στὰ ἰδεολογικὰ θεμέλια αὐτῆς τῆς ἀνθρωποκεντρικῆς τελεολογίας ποὺ μᾶς ἔχει φέρει σὲ αὐτὸ τὸ σημεῖο. Κατὰ πολλοὺς μελετητὲς τὸ κύριο ἰδεολογικὸ θεμέλιο αὐτῆς ἑστιάζεται στὴν υἱοθέτηση τῆς ἀειφορίας ὡς κοινωνικὰ θεμιτοῦ καὶ ἠθικοῦ τρόπου ἀνάπτυξης τῶν κρατῶν καὶ τῶν οἰκονομιῶν τους. Ὁ ὅρος «ἀειφορία» (sustainability, sustainable development, ὅρος ποὺ μεταφράζεται καὶ ὡς «βιώσιμη ἀναπτυξη») ἐμφανίστηκε τὸν 18ο αἰ. στὴ Γερμανικὴ βιβλιογραφία, ἀναφερόμενος κυρίως στὴ διαχείριση τῶν δασῶν[10]. Μετὰ ὅμως τὸ

8. M. Banks and J. Dacey, «COP26 agreement fails to deliver», *Phys. World* 34 (12), Dec. 2021, σ. 13.

9. J. Sheather, «The conflicts that killed COP26», *BMJ* 2021, 375: n2798 http://dx.doi.org/10.1136/bmj.n 2798.

10. Σ. Ντάφη, Ἀειφορία καὶ ἀειφορικὴ ἀνάπτυξη. Ἀμφίβιον. τόμ. 7., 1994, στὸ Μ. Φωτιάδη, «Ἀειφορία καὶ ἀειφόρος ἀνάπτυξη: μία (ἀκόμη) κρι-

1970, ὅλο καὶ περισσότεροι ἄρχισαν νὰ χρησιμοποιοῦν τὸν ὅρο δίνοντάς του ἕνα βασικὰ ἀνθρωποκεντρικὰ τελεολογικὸ περιεχόμενο καὶ διακρίνοντάς το αἰσθητὰ ἀπὸ ἄλλες προσεγγίσεις τοῦ οἰκολογικοῦ προβλήματος, ὅπως ἡ Βαθειὰ Οἰκολογία (Deep Ecology), ἡ ὁποία εἶναι ἡ κύρια μὴ ἀνθρωποκεντρικὴ προσέγγιση τοῦ οἰκολογικοῦ προβλήματος ἀπὸ τὴ δεκαετία τοῦ 1960 ὡς καὶ σήμερα.

Ὡς κύριο ὁρισμὸ τῆς ἀειφορίας θὰ ἐκλάβω τὸν ὁρισμὸ ποὺ μπορεῖ κάποιος νὰ βρεῖ στὴν ἔκθεση Brundtland, μὲ τίτλο «*Τὸ κοινό μας μέλλον*»: «*Ἀειφόρος ἀνάπτυξη εἶναι ἡ ἀνάπτυξη ποὺ ἱκανοποιεῖ τὶς ἀνάγκες τοῦ παρόντος χωρὶς νὰ ὑπονομεύει τὴ δυνατότητα τῶν μελλοντικῶν γενεῶν νὰ ἱκανοποιήσουν τὶς δικές τους ἀνάγκες*»[11]. Ὅσον ἀφορᾶ τὸν τρόπο χρήσης τοῦ ὅρου μποροῦμε νὰ δοῦμε τὸ ἔργο τῶν Verstegen & Hanekamp (2005)[12], οἱ ὁποῖοι κατηγοριοποιοῦν τὶς διαφορετικὲς ἀπόψεις γιὰ τὴν ἀειφορία, διακρίνοντας τὸ «ἀπαισιόδοξο» ἀπὸ τὸ «αἰσιόδοξο» ρεῦμα. Τὸ πρῶτο, ποὺ χαρακτηρίζεται καὶ ὡς «ἰδεαλιστικό», βρίσκεται σὲ πλήρη ἀντίθεση μὲ τὶς κυρίαρχες πολιτικές. Τὸ δεύτερο, τὸ «συμβιβαστικό», στηρίζεται στὴν τεχνολογικὴ πρόοδο, ἡ ὁποία διευρύνει τὰ ὅρια τῆς φύσης, μέχρις σημείου ἐξάλειψής τους. Παρόμοια, οἱ Rees (1990)[13] καὶ Orr (1992)[14], διακρίνουν δύο κυρίαρχες τάσεις: τὴν τεχνοκρατικὴ καὶ τὴν οἰκοκεντρική. Στὴν πρώτη περίπτωση ὑπάρχουν τέσσερις ἐπιμέρους τάσεις (κλιμακωτά): οἱ κυνικοὶ καὶ καιροσκόποι, οἱ ὑποστηρικτὲς τῆς τεχνολογικῆς προσέγγισης καὶ ρύθμισης, ἡ ὁμάδα τῆς ἀναδιάρθρωσης τῆς οἰκονομικῆς ἀνάπτυξης

τικὴ θεώρηση», *ΠΕΚΠΕ: Γιὰ τὴν Περιβαλλοντικὴ Ἐκπαίδευση*, 58, 2017.

11. WCED (World Commission on Environment and Development) *Our Common Future*. Oxford: Oxford University Press., 1987, σσ. 43-44, ὅπως ἀναφέρεται στὸ Μ. Φωτιάδη, «Ἀειφορία καὶ ἀειφόρος ἀνάπτυξη».

12. S. Verstegen & J. Hanekamp, «The sustainability debate: Idealism versus conformism - the controversy over economic growth», *Globalizations*, 2, 3, 2005, σσ. 349-362, ὅπως ἀναφέρεται στὸ Μ. Φωτιάδη, «Ἀειφορία καὶ ἀειφόρος ἀνάπτυξη».

13. W. Rees, «The ecology of sustainable development», *The Ecologist*, 20 (1), 1990, σσ. 18-23, ὅπως ἀναφέρεται στὸ Μ. Φωτιάδη, «Ἀειφορία καὶ ἀειφόρος ἀνάπτυξη».

14. D. Orr, *Ecological Literacy. Education and the transition to a postmodern world*. Albany N.Y.: State University of New York Press, 1992, ὅπως ἀναφέρεται στὸ Μ. Φωτιάδη, «Ἀειφορία καὶ ἀειφόρος ἀνάπτυξη».

καί, τέλος, ἡ ὁμάδα τῆς ἀνάπτυξης μὲ ἰσότητα. Στὴ δεύτερη περίπτωση (οἰκοκεντρικὴ τάση) προτείνονται ριζικὲς ἀλλαγὲς σὲ πολιτικά, οἰκονομικὰ καὶ κοινωνικὰ συστήματα, σὲ ἦθος, ἀντιλήψεις καὶ πρακτικές[15].

Σὲ ὅλους τοὺς ἀνωτέρω ἀναφερόμενους ὁρισμοὺς καὶ χρήσεις τοῦ ὅρου βλέπουμε τὸν ἰσχυρὰ ἀνθρωποκεντρικὰ τελεολογικὸ χαρακτήρα τῆς ἀειφορίας καὶ τὴν ἄρνηση σὲ ὅλους ὅσοι τὴν προτείνουν νὰ ἀποδεχτοῦν αὐτὸν τὸν χαρακτήρα της ὡς τὸ κύριο πρόβλημά της. Ὑπάρχουν ἀρκετοὶ ἐρευνητὲς ποὺ ὑπογραμμίζουν αὐτὸ τὸ πρόβλημα. Γιὰ παράδειγμα, ὁ Sachs[16], ἀντιμετωπίζοντας κριτικὰ τὴν ἴδια τὴν ἔννοια τῆς ἀνάπτυξης, τὴν χαρακτηρίζει ὡς ἕνα συντηρητικὸ καὶ ἀντιδραστικὸ μῦθο, διότι στηρίζεται στὸν γνωστό, ἄπληστο τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο οἱ ἀγορὲς καθορίζουν τὴν οἰκονομία. Εἶναι χαρακτηριστικὴ ἐδῶ ἡ ὁλοένα αὐξανόμενη ἐπιθυμία ἀρκετῶν βιομηχανικῶν κολοσσῶν μὲ ἠθικὰ ἐπιλήψιμο τρόπο διαχείρισης φυσικῶν πόρων νὰ ἐπιδίδονται σὲ ἕνα «οἰκολογικὸ ξέπλυμα» («greenwashing»), δηλαδὴ μιὰ ἐπιλεκτικὴ δημοσιοποίηση θετικῶν πληροφοριῶν γιὰ τὸ περιβαλλοντικὸ ἢ κοινωνικὸ πρόσωπο μιᾶς ἐπιχείρησης, χωρὶς τὴν πλήρη ἔκθεση τῶν ἀρνητικῶν πρακτικῶν της , ὥστε νὰ δημιουργηθεῖ μιὰ ὑπερβολικὰ θετικὴ εἰκόνα γιὰ τὴν ἐπιχείρηση[17]. Ἡ τάση αὐτὴ ἔχει περάσει καὶ στὶς διακρατικὲς καὶ διεθνεῖς συμφωνίες. Σύγχρονες διακρατικὲς συμφωνίες καὶ ἐπίσημα ἔγγραφα τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἕνωσης χρησιμοποιοῦν τὸν ὅρο ὡς Ἀειφόρο Ἀνάπτυξη («sustainable growth»), γιὰ παράδειγμα στὸ πρόσφατο μνημόνιο (Memorandum of Understanding)[18], ποὺ συ-

15. Β. Παπαδημητρίου, *Περιβαλλοντικὴ Ἐκπαίδευση καὶ Σχολεῖο. Μιὰ διαχρονικὴ θεώρηση*, ἐκδ. Τυπωθήτω, Ἀθήνα 1998, ὅπως ἀναφέρεται στὸ Μ. Φωτιάδη, «Ἀειφορία καὶ ἀειφόρος ἀνάπτυξη».

16. W. Sachs, *The Development Dictionary: A Guide to Knowledge as Power*, London: ZedBooks, 1992, σ. 23, ὅπως ἀναφέρεται στὸ Μ. Φωτιάδη, «Ἀειφορία καὶ ἀειφόρος ἀνάπτυξη».

17. F. Bowen, *After Greenwashing. Symbolic Corporate Environmentalism and Society*. London: Cambridge University Press, 2014, ὅπως ἀναφέρεται στὸ Μ. Φωτιάδη, «Ἀειφορία καὶ ἀειφόρος ἀνάπτυξη».

18. *MEMORANDUM OF UNDERSTANDING*, 19 Αὐγούστου 2015 http://ec.europa.eu/economy_finance/assistance_eu_ms/greek_loan_facility/pdf/01_mou_20150811_en.pdf, ὅπως ἀναφέρεται στὸ Μ. Φωτιάδη, «Ἀειφορία καὶ ἀειφόρος ἀνάπτυξη».

νήφθη μεταξὺ τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ Μηχανισμοῦ Σταθερότητας, τῆς Ἑλληνικῆς Δημοκρατίας καὶ τῆς Τράπεζας τῆς Ἑλλάδας. Στὴ συζήτηση γιὰ τὴ Διατλαντικὴ Συμφωνία Ἐμπορίου καὶ Ἐπενδύσεων (Transatlantic Trade and Investment Partnership) (TTIP), ἡ ὁποία ἔχει κατακριθεῖ ἀπὸ πολλοὺς ὡς ἡ πλέον καταστροφικὴ γιὰ τὸ φυσικὸ περιβάλλον, ἡ Ἀειφόρος Ἀνάπτυξη κυριαρχεῖ ὡς κεντρικὴ ἔννοια σὲ σχετικὲς –θετικὰ διακείμενες– εἰσηγήσεις σὲ ἐπίπεδο Εὐρωπαϊκοῦ Κοινοβουλίου[19].

Ἀπὸ τὰ ἀνωτέρω νομίζω ὅτι εἶναι ἀρκετὰ προφανὲς ὅτι ἡ ἀνθρωποκεντρικὰ τελεολογικὴ ἀντιμετώπιση τοῦ φυσικοῦ περιβάλλοντος εἶναι ὑπεύθυνη γιὰ τὴν καταστροφὴ τοῦ φυσικοῦ περιβάλλοντος. Μπορεῖ ἐδῶ ὅμως νὰ ρωτήσει κάποιος: Εἶναι κάποια ἄλλη ἐπιλογὴ θεμιτὴ καὶ χρήσιμη; Νομίζω πὼς ὑπάρχουν πολλὲς ἄλλες ἐπιλογές. Ἴσως μιὰ ἀπὸ τὶς περισσότερο ἠθικὰ θεμιτὲς καὶ χρήσιμες εἶναι αὐτὴ τῆς Βαθειᾶς Οἰκολογίας, ἡ ὁποία παρουσιάζεται ἀπὸ πολλοὺς ἠθικοὺς φιλοσόφους ὡς ἡ μοναδικὴ ποὺ ἐγγυᾶται τὴν ἀποτελεσματικὴ προστασία τοῦ φυσικοῦ περιβάλλοντος[20]. Τὸ πρόβλημα ὅμως μὲ αὐτὴν εἶναι ἡ ἐμμονή της στὴν ἀνεξαρτητοποίηση τοῦ φυσικοῦ περιβάλλοντος ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο καὶ στὴ σημασιοδότηση τῆς Φύσης ὡς μιᾶς αὐτόνομης καὶ ἀνεξάρτητης ὡς πρὸς τὸν ἄνθρωπο ὀντότητας μὲ ἴδιους σκοποὺς (συχνὰ ἐχθρικοὺς πρὸς τὸν ἄνθρωπο). Ἐπειδὴ ὅμως ἡ Φύση ὑπερβαίνει τὰ ὅρια καὶ περιορισμοὺς τῶν συγκεκριμένων αὐτόνομων ὀντοτήτων μέσα σὲ αὐτὴν (ὅπως ἕνα ἔντομο, ἕνα πτηνό, ἕνα ψάρι ἢ ἕνα ζῶο ἢ τὶς ὁμάδες αὐτῶν), ἡ Φύση παρουσιάζεται ὡς μία ὑπερ-ὀντότητα ποὺ ὑπερβαίνει χρονικοὺς ἢ ἄλλους ὀντολογικοὺς προσδιορισμούς. Αὐτὴ ἡ μεταφυσικὴ στροφὴ τῶν ὀπαδῶν τῆς Βαθειᾶς Οἰκολογίας ἀποτελεῖ καὶ τὸ μεγαλύτερο φιλοσοφικὸ πρόβλημά της[21]. Ἡ περίπτωση αὐτὴ

19. Ἔγγραφο ἐργασίας τῆς Ἐπιτροπῆς Διεθνοῦς Ἐμπορίου τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ κοινοβουλίου (9.1.2015) http://www.europarl.europa.eu/meetdocs/2014_2019/documents/inta/dt/1045/1045492/1045492el.pdf, ὅπως ἀναφέρεται στὸ Μ. Φωτιάδη, «Ἀειφορία καὶ ἀειφόρος ἀνάπτυξη».

20. A. Næss and D. Rothenberg, *Ecology, community, and lifestyle: outline of an ecosophy*, Cambridge: Cambridge University Press, 1989. T. Lynch and N. Stephen, «On the Enduring Importance of Deep Ecology», *Environmental Ethics* 38, no. 1 (2016), 63-75.

21. B. A. Lenart, «A Wholesome Anthropocentrism: Reconceptualizing

μάλιστα μπορεῖ εὔκολα νὰ ταυτιστεῖ μὲ συγκεκριμένες φιλοσοφικὲς καὶ θρησκευτικὲς ἀπόψεις (γιὰ παράδειγμα τὶς θέσεις τοῦ Πανθεϊσμοῦ ἢ ἄλλων σχετικῶν θρησκειῶν, παγανιστικῶν, εἰδωλολατρικῶν ἢ ἄλλων συναφῶν θρησκειῶν). Τὰ προβλήματα ὅλων αὐτῶν τῶν θρησκειῶν καὶ φιλοσοφικῶν ἀπόψεων ὅμως δείχνουν καὶ τὴν προβληματικὴ φύση τῆς Βαθειᾶς Οἰκολογίας ὡς φιλοσοφικοῦ συστήματος καὶ θρησκευτικοῦ προσανατολισμοῦ.

3. Ὁ ἅγιος Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς καὶ τὸ Φυσικὸ Περιβάλλον: ἡ σύνδεση ἀνθρώπου καὶ κτίσεως καὶ ὁ ρόλος τοῦ ἀνθρώπου στὴ κτίση

Θὰ ἤθελα σὲ αὐτὸ τὸ σημεῖο νὰ ἀναφερθῶ στὴν ὠφέλεια ἀπὸ τὴ μελέτη τῶν ἔργων τοῦ ἁγίου Γρηγορίου Παλαμᾶ στὴν ἐπίλυση σύγχρονων φιλοσοφικῶν καὶ θεολογικῶν προβλημάτων, ὅπως εἶναι τὸ οἰκολογικὸ ζήτημα. Ἂς δοῦμε μὲ περισσότερη λεπτομέρεια μερικὲς ἀπὸ τὶς ἀπόψεις του, οἱ ὁποῖες εἶναι ὄχι μόνο φιλοσοφικὰ ἀποδεκτὲς ἀλλὰ καὶ ἐκφράζουν πλήρως τὴν πατερικὴ ὀρθόδοξη θεολογία. Θὰ ἑστιάσω ἐδῶ σὲ δύο ἔργα του: στὰ *Φυσικὰ Κεφάλαια*[22] καὶ στὴν 3η *Ὁμιλία* του μὲ τίτλο «*Ὁμιλία εἰς τὴν κατὰ τὸν σεσωσμένον ἄσωτον τοῦ Κυρίου παραβολήν*»[23]. Ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῶν *Φυσικῶν Κεφαλαίων* δίδεται ἰδιαίτερη ἔμφαση στὸν σπουδαῖο ρόλο ποὺ διαδραματίζει ἡ φύση γιὰ τὴ γνώση τῶν ἀρχῶν καὶ τῶν νόμων ποὺ διέπουν ὅλη τὴ κτιστὴ δημιουργία («*ἡ φύσις διδάσκει*», 1ο Κεφ., 1). Σύμφωνα λοιπὸν μὲ τὸν Ἅγιο ἡ φύση ἔχει ἀρχὴ καὶ τέλος καὶ τὸ τέλος της θὰ ἔρθει ὅταν αὐτὴ μετασκευασθεῖ, ἀφοῦ λυθεῖ πρὸς τὸ θειότερο καὶ μεταστοιχειωθεῖ μὲ τὴ δύναμη τοῦ Θείου Πνεύματος, κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο ποὺ καὶ τὸ δικό μας σῶμα θὰ μετασκευασθεῖ καὶ μεταστοιχειωθεῖ πρὸς τὸ θειότερο («*οὐχὶ πρὸς τὸ μὴ ὂν ὁ κόσμος οὗτος ἅπας χωρήσει παντάπασιν, ἀλλ', ὡς καὶ τὰ ἡμέτερα σώματα, μετασκευασθήσεται, πρὸς τὸ θειότερον*

---

the Value of Nature Within the Framework of An Enlightened Self-Interest», *Ethics and the Environment* 25, no. 2 (2020), 97-117.

22. Γρηγορίου Παλαμᾶ, *Ἅπαντα*, τόμ. 8, *ΕΠΕ* 121, Θεσσαλονίκη 1994, σσ. 75-261.

23. Γρηγορίου Παλαμᾶ, *Ὁμιλία Γ´*, *PG* 151, 32-48.

λυθείς τε καὶ μεταστοιχειωθείς, ὡς ἀνάλογος ἡμῖν εἴη τῇ δυνάμει τοῦ θείου πνεύματος», 2ο Κεφ, 8-12).

Ἐπίσης ὁ Ἅγιος βρίσκει ὅτι δὲν ὑπάρχουν λογικὲς καὶ ἀθάνατες ψυχὲς στὰ οὐράνια σώματα καὶ σὲ ὅλη τὴν κτιστὴ δημιουργία (ὅπως γιὰ παράδειγμα πιστεύουν οἱ Νεοπλατωνιστές, οἱ Πανθεϊστὲς καὶ οἱ παγανιστὲς ὀπαδοὶ τῆς Βαθειᾶς Οἰκολογίας). Μόνο στὸν ἄνθρωπο, ὁ ὁποῖος ἔχει λογικὴ καὶ ἀθάνατη ψυχὴ καὶ ἡ φύση αὐτῆς τῆς ψυχῆς του εἶναι ὑπερουράνια (θεϊκή), ὄχι λόγῳ τοῦ τόπου ποὺ ὑπάρχει, ἀλλὰ λόγῳ τῆς οὐσίας της ποὺ εἶναι νοητικὴ («*τῇ ἑαυτῆς φύσει... νοερὰ ὑπάρχουσα οὐσία*» 4ο Κεφ., 13). Ἡ ὕλη ἀπὸ τὴν ὁποία κατασκευάστηκε ὁ κόσμος δὲν προϋπῆρχε ἀλλὰ δημιουργήθηκε ἀπὸ τὸν Θεὸ (21ο Κεφ., 17). Ἀπὸ τὴν ὕλη αὐτὴ δημιουργήθηκαν ὅλα τὰ ὁρατὰ ὄντα (ἀνόργανα στοιχεῖα, φυτά, ζῶα κ.λπ.) καὶ ὁ ἄνθρωπος. Ἐνῶ ὅμως τὰ ζῶα ἔχουν πάρει ὁλόκληρη τὴν ὀντότητά τους ἀπὸ αὐτὴν τὴν ὕλη, ὁ ἄνθρωπος ἔχει λάβει ἐπιπλέον τὴν ψυχὴ μὲ θεῖον ἐμφύσημα, ποὺ τὸν καθιστᾶ ἐπόπτη καὶ ἐπιστάτη ὅλων τῶν ἄλλων δημιουργημάτων («*πᾶν ἐποπτεῦον καὶ τοῖς πᾶσιν ἐπιστατοῦν*», 24ο Κεφ, 13), καὶ τὸ ὁποῖο τοῦ δίνει τὴ δυνατότητα νὰ ἑνωθεῖ μὲ τὸν Δημιουργό του σὲ μιὰ ὑπόσταση («*ἑνωθῆναι τούτῳ κατὰ μίαν ὑπόστασιν*», 24ο Κεφ., 17). Ἡ ψυχή μας ἔχει τὴ ζωὴ ὡς οὐσία της καὶ γιὰ αὐτὸ εἶναι ἀθάνατη (30ο Κεφ., 3). Ἔχει ἐπίσης τὴ ζωὴ καὶ ὡς ἐνέργειά της καὶ γιὰ αὐτὸ ζωοποιεῖ τὸ σῶμα (30ο Κεφ., 6). Ἡ ψυχὴ τῶν ζώων (ὁ Ἅγιος ἐδῶ σαφῶς ἀναφέρεται στὴ σχετικὴ Ἀριστοτελικὴ θέση) δὲν ἔχει τὴ ζωὴ ὡς οὐσία ἀλλὰ μόνο ὡς ἐνέργεια καὶ γιὰ αὐτὸ τὸν λόγο ἡ ψυχή τους διαλύεται μαζὶ μὲ τὸ σῶμα τους (31ο Κεφ., 1-8). Ἀπὸ τὴ σύντομη αὐτὴ ἀναφορά μας στὰ *Φυσικὰ Κεφάλαια* τοῦ Ἁγίου μποροῦμε νὰ διαπιστώσουμε, σὲ σχέση μὲ τὴν ἀνωτέρω ἀναφορά μας στὴν ἀνθρωποκεντρικὰ τελεολογικὴ ἀντιμετώπιση τοῦ φυσικοῦ περιβάλλοντος, τὰ ἀκόλουθα:

Ἡ φύση ὀντολογικὰ δὲν μπορεῖ νὰ ἀντιμετωπιστεῖ ὡς κάτι τὸ διαφορετικὸ ἀπὸ τὸ σῶμα μας, ἐξ αἰτίας τῆς ὕλης ἀπὸ τὴν ὁποία δημιουργηθήκαμε τόσο ἐμεῖς ὡς πρὸς τὸ σῶμα μας ὅσο καὶ ἡ φύση. Αὐτὴ ἡ ὕλη εἶναι ποὺ μᾶς ἑνώνει καὶ ἡ ὁποία μᾶς συνδέει κατὰ τρόπο ἄρρηκτο καὶ ἑνοποιητικό. Αὐτὸ ποὺ διαφέρει σὲ ἐμᾶς εἶναι ἡ λογικὴ καὶ ἀθάνατη ψυχή μας ἡ ὁποία δὲν ὑπάρχει πουθενὰ ἀλλοῦ στὸ φυσικὸ περιβάλλον. Αὐτὴ ἡ λογικὴ καὶ ἀθάνατη ψυχὴ

μας ὅμως εἶναι κάτι τὸ ἐπιπρόσθετο στὸ σῶμα μας καὶ εἶναι στὸ σῶμα μας ποὺ ὑπάρχει αὐτὴ ἡ ἄρρηκτη σύνδεσή μας μὲ τὰ ἄλλα φυσικὰ ὄντα. Τὸ κοινὸ ὕστατο τέλος καὶ γιὰ τὸ φυσικὸ περιβάλλον καὶ γιὰ τὸ σῶμα μας (στὴν ὕστατη μετασκευὴ καὶ μεταστοιχείωση πρὸς τὸ θειότερο) ἐπισφραγίζει αὐτὴ τὴν κοινότητα καὶ σύνδεση ἀνθρώπου καὶ φύσης. Τὰ ζῶα (ποὺ ἔχουν τὴν περισσότερο ὅμοια βιοχημικὴ σύσταση μὲ ἐμᾶς σὲ ὅλο τὸ φυσικὸ περιβάλλον) αἰσθάνονται πόνο καὶ τὸν θάνατό τους (διότι ἔχουν ψυχὴ καὶ ζωὴ ὡς ἐνέργεια), μὲ τὸν ἴδιο τρόπο ποὺ καὶ ἐμεῖς αἰσθανόμαστε πόνο καὶ τὸν θάνατό μας ὡς πρὸς τὸ σῶμα μας. Ἐδῶ βρίσκεται καὶ ἄλλο ἕνα σημεῖο ποὺ μᾶς ἑνώνει μὲ τὰ ζῶα καὶ τὸ φυσικὸ περιβάλλον. Ὁ πόνος ἑνὸς ζώου δὲν εἶναι διαφορετικός (ὀντολογικά) ἀπὸ τὸν πόνο ποὺ αἰσθανόμαστε καὶ ἐμεῖς ἂν βρεθοῦμε στὴν ἴδια κατάσταση (ἴσως ἡ μόνη διαφορά μας εἶναι στὸ ὅτι μποροῦμε νὰ φανταστοῦμε ἕνα πόνο σὲ μεγαλύτερο βαθμὸ ἐξ αἰτίας τῶν λογικῶν μας ἱκανοτήτων).

Στὰ *Φυσικὰ Κεφάλαια* βλέπουμε τὸν Ἅγιο νὰ τονίζει αὐτὴ τὴν πλευρὰ τῆς σύνδεσής μας μὲ τὴν κτίση (κοινὰ στοιχεῖα καὶ κοινὸς προορισμὸς ὅσον ἀφορᾶ τὸ σῶμα μας). Τὸν βλέπουμε ἐπίσης νὰ ἀναφέρεται στὸν ρόλο τῆς ἐπιστασίας ποὺ ἔχουμε στὴν κτίση. Γιὰ μιὰ λεπτομερέστερη ὅμως ἀναφορὰ σὲ αὐτὸ τὸν ρόλο, στὸ περιεχόμενό του καὶ στὰ ὅριά του θὰ πρέπει νὰ στραφοῦμε στὴν 3η *Ὁμιλία* του μὲ τίτλο: «*Ὁμιλία εἰς τὴν κατὰ τὸν σεσωσμένον ἄσωτον τοῦ Κυρίου παραβολήν*».

Ἐκεῖ λοιπὸν ὁ Ἅγιος ἀναφέρει ὅτι οἱοσδήποτε κακὸς χειρισμὸς τῶν νοητικῶν καὶ σωματικῶν ἱκανοτήτων καὶ δυνατοτήτων μας καταστρέφει τὴ ψυχή μας πολὺ πρὶν ἐπιφέρουμε στὸ φυσικὸ περιβάλλον οἱαδήποτε καταστροφή. Ἡ αὐτοκαταστροφή μας αὐτὴ συμβαίνει στὸ γεγονὸς τῆς ἀνυπαρξίας κορεσμοῦ στὸν ἄνθρωπο ποὺ ἀπομακρύνεται ἀπὸ τὸν Θεό. Ἡ ὕλη ἀπὸ τὴν ὁποία εἶναι κατασκευασμένο τὸ σῶμα μας ζητεῖ τὴν προσήλωσή μας στὴν ὕλη τῆς φύσης καὶ τοῦ ὁρατοῦ κόσμου. Ἡ κατανάλωση ὅμως τῆς ὁρατῆς ὕλης δὲν μπορεῖ νὰ φέρει κορεσμὸ στὶς ἐπιθυμίες τοῦ ἀνθρώπου ποὺ ζεῖ μακριὰ ἀπὸ τὸν Θεό, διότι ὅσο περισσότερη ὕλη καταναλώνει ὁ ἄνθρωπος τόσο περισσότερο προσηλώνεται σὲ αὐτήν, θεοποιώντας την κατὰ κάποιο τρόπο, καὶ τόσο περισσότερο αὐξάνεται καὶ ἡ ἐπιθυμία του γιὰ περισσότερη κατανάλωση ὕλης.

Αὐτὴ ἡ διαστροφὴ τοῦ ἀνθρώπου γίνεται αὐτοκαταστρεπτικὴ διότι οἱαδήποτε πράξη τοῦ ἀνθρώπου δὲν δύναται νὰ ὑπερβεῖ τὰ ὅρια τῆς κτίσης. Ὁ Ἅγιος τονίζει ὅτι ἀκόμη καὶ ὅλος ὁ κόσμος δὲν εἶναι ἀρκετὸς γιὰ ἕναν ποὺ πάσχει ἀπὸ πλεονεξία καὶ παθολογικὴ ἀγάπη γιὰ τὴν ἐξουσία ἐπὶ τῆς δημιουργίας («*ὁ κόσμος ἅπας μόλις, τάχα δὲ οὐδὲ μόλις ἀρκέσει πλεονέκτῃ καὶ φιλάρχῳ ἑνί*», 18ο Κεφ., 5-6). Αὐτὸ ποὺ ψάχνει στὴ πραγματικότητα ὁ πλεονέκτης (χωρὶς ὁ ἴδιος νὰ τὸ γνωρίζει) εἶναι τὸ «γέμισμα» τῆς ὕπαρξής του ποὺ μπορεῖ νὰ τὸ βρεῖ μόνο στὴν ἀγάπη τοῦ Θεοῦ. Μόνο μὲ τὴν πίστη καὶ τὴν ἀγάπη πρὸς τὸν Θεὸ ὁ ἄνθρωπος μπορεῖ νὰ χορτάσει, πληρώσει καὶ κορέσει τὸ πάθος του καὶ ἔτσι νὰ τὸ πολεμήσει. Ὁ ρόλος τῆς ἐπιστασίας καὶ ἐποπτείας ποὺ ἔχει ὁ ἄνθρωπος στὴ Δημιουργία, ἂν ἔχει τὴ σωστὴ προοπτικὴ καὶ σημασία, δὲν ἀφήνει τὸν ἄνθρωπο νὰ προσφέρει τὴ φύση καὶ ὅλα τὰ ὄντα της στὸ βωμὸ τοῦ κορεσμοῦ τῶν ἀχαλίνωτων ἐπιθυμιῶν του. Ἡ ἐπιστασία καὶ ἐποπτεία δίνονται ἀπὸ τὸν Θεὸ ὡς μιὰ εὐκαιρία ἐκπαίδευσης τοῦ ἀνθρώπου στὴν ἀγάπη μὲ τὴν ὁποία πρέπει νὰ περιβάλλει ὅλη τὴ φύση καὶ τὰ ὄντα ποὺ ἀναπτύσσονται μέσα της. Αὐτὴ ἡ ἀγάπη τοῦ ἀνθρώπου πρέπει νὰ ἀντικατοπτρίζει τὴν ἀγάπη τοῦ Θεοῦ πρὸς τὴ Δημιουργία καὶ τὸν ἄνθρωπο (9ο Κεφ., 9-11). Εἶναι μιὰ ἀγάπη μὲ τὴν ὁποία ὁ ἄνθρωπος θὰ πρέπει νὰ φροντίζει, περιφρουρεῖ καὶ προστατεύει τὴ φύση καὶ ὅλα τὰ ὄντα της. Μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο ἡ ἐπιστασία καὶ ἐποπτεία δὲν ὁδηγεῖ στὴν ἐκμετάλλευση καὶ καταστροφὴ τῆς φύσης, ἀλλὰ στὴ μελέτη καὶ σπουδὴ τῶν ἀοράτων ἐνεργειῶν τοῦ Θεοῦ σὲ ὅλα τὰ κτίσματα (7ο Κεφ., 8-13). Εἶναι ἕνας μυστικὸς τρόπος ἐπικοινωνίας καὶ ἔνδειξης ἀγάπης πρὸς τὸν Θεὸ διὰ μέσου της ἀγάπης πρὸς τὴ φύση.

Μὲ αὐτὸ τὸν τρόπο ὁ Ἅγιος ἀντιτίθεται σὲ ὅλα τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς ἀνθρωποκεντρικὰ τελεολογικῆς ἀντιμετώπισης τῆς φύσης καὶ διαφοροποιεῖται τόσο ἀπὸ τὴν Αὐγουστίνεια ὅσο καὶ ἀπὸ τὴ Θωμιστικὴ ἀντίληψη γιὰ τὴ φύση, τὰ ζῶα καὶ τὰ φυτά.

Ἀπὸ τὰ ἀνωτέρω εἶναι νομίζω ξεκάθαρο ὅτι τὸ φυσικὸ περιβάλλον καὶ τὰ ὄντα ποὺ ἀναπτύσσονται αὐτόνομα μέσα σὲ αὐτὸ δὲν εἶναι κάτι τὸ ὀντολογικὰ διαφορετικὸ ἀπὸ τὸ σῶμα μας. Ἡ μόνη ὀντολογικὴ διαφορὰ βρίσκεται στὴν ὕπαρξη τῆς λογικῆς καὶ ἀθάνατης ψυχῆς ποὺ βρίσκεται μόνο στὸν ἄνθρωπο καὶ πουθενὰ ἀλλοῦ στὴν κτίση. Αὐτὸ ὅμως δὲν εἶναι ἕνας λόγος γιὰ νὰ θεωρή-

σει ὁ ἄνθρωπος ὅτι μπορεῖ νὰ ἔχει ἐξουσία πάνω στὴ φύση καὶ νὰ κάνει ὅ,τι αὐτὸς νομίζει γιὰ αὐτὸν ὠφέλιμο νὰ γίνει. Πρέπει νὰ βλέπει τὰ φυσικὰ ὄντα μὲ ἀγάπη ποὺ νὰ ἀντικατοπτρίζει τὴν ἀγάπη τοῦ Θεοῦ πρὸς ὅλα τὰ κτίσματα (περιλαμβανομένου καὶ τοῦ ἀνθρώπου). Ἐδῶ βλέπουμε καὶ τὶς πρωτοποριακὲς ἀπόψεις τοῦ Ἁγίου. Ὁ Ἅγιος ἦταν ἀπὸ τοὺς Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας ποὺ εἶδε ὅτι τὸ θέμα τῆς προστασίας τῆς φύσης δὲν εἶναι μόνο μεταφυσικό, οὔτε μόνο ἠθικὸ οὔτε μόνο κοινωνικό. Ἂν υἱοθετήσουμε αὐτὴν τὴ στάση ἀγάπης ποὺ προτείνει ὁ Ἅγιος, ἡ ἀντιμετώπιση τῆς φύσης ἀποκτᾶ μιὰ νέα πολυσύνθετη διάσταση ποὺ ὑπερβαίνει τὶς μικρόνοες ἀντιμετωπίσεις ποὺ προτείνονται ἀπὸ τὴν Ἀειφόρο Ἀνάπτυξη, τὴ Βαθειὰ Οἰκολογία, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν Κοινωνικὴ Οἰκολογία (ποὺ θέτει τὴν προστασία τῆς φύσης σὲ μιὰ ἀνθρωποκεντρικὰ κοινωνικὴ διάσταση). Ὅλες αὐτὲς ἀποδεικνύονται ἀναποτελεσματικὲς διότι εἶναι ἀποσπασματικὲς καὶ ἀφήνουν ἀνοικτὲς διόδους γιὰ ἐκμετάλλευση καὶ χαλιναγώγηση ἀπὸ ὁρισμένους ποὺ ἴσως νὰ μὴν εἶναι ἀληθεῖς ὡς πρὸς τὶς προθέσεις καὶ σκοπούς τους. Ἐδῶ ὅμως ὑπολείπεται μιὰ ἀκόμη πτυχὴ τῆς ἔρευνάς μας ποὺ δὲν ἔχει ἀναπτυχθεῖ. Ἂν δεχτοῦμε τὶς ἀπόψεις τοῦ Ἁγίου ὡς τὶς μόνες ποὺ μποροῦν νὰ μᾶς βοηθήσουν νὰ ἀντιμετωπίσουμε τὸ οἰκολογικὸ πρόβλημα, κάποιος ἴσως μᾶς ἀντιτείνει ὅτι αὐτὸ μπορεῖ νὰ εἶναι καλὸ καὶ χρήσιμο σὲ ἕνα ἰδεατὸ ἐπίπεδο ἀλλὰ ἀναποτελεσματικὸ γιατὶ δὲν μπορεῖ νὰ γίνει πραγματικότητα. Ἐδῶ ὅμως ἔχουμε ἕνα ζωντανὸ παράδειγμα, ὅπου βλέπουμε τὶς ἀπόψεις τοῦ Ἁγίου νὰ εἶναι πραγματικότητα στὴ πράξη καὶ θεωρία τοῦ ἡσυχασμοῦ ὡς τρόπου ζωῆς τῶν μοναχῶν της Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας.

4. Ὁ ἡσυχασμὸς ὡς πραγματικὰ ἀσκητικὴ ζωὴ κατὰ φύσιν

Βασικὴ θέση ὅλων τῶν ἁγίων τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας μας εἶναι ὅτι πρωταρχικῆς σημασίας ἄσκηση εἶναι ἡ ἐγκράτεια, ἡ προσευχὴ καὶ ἡ νηστεία, ἡ ὁποία εἶναι ὄχι μόνο ἀπὸ τροφὲς καὶ ποτὰ ἀλλὰ καὶ πνευματική. Ὁ ἅγιος Ἰωσὴφ ὁ Ἡσυχαστὴς τονίζει: *«Ὅσοι θέλουν νὰ ἀπαλλαγοῦν ἀπὸ τὴν ἐξουσία τοῦ παλαιοῦ ἀνθρώπου καὶ ἀπὸ ὅλο τὸ σύμπλεγμα τῆς διαστροφῆς, ἂς κρατήσουν τὴν ἐγκράτεια καὶ τὴ νηστεία ὡς τὴ μόνη λύτρωση καὶ ἂς*

ἐπισυνάψουν συγχρόνως καὶ τὴν προσευχή. Εἶναι ἀναρίθμητα τὰ παραδείγματα τῶν ἀγωνιστῶν μέσα στοὺς αἰῶνες, ποὺ μὲ αὐτὰ τὰ μέσα πέτυχαν μὲ τὸ παραπάνω τὸ σκοπὸ ποὺ ἐπεδίωκαν»[24]. Σὲ ἕνα σχετικὸ κείμενό του[25] ὁ καθηγητὴς Γεώργιος Μαντζαρίδης, ἀκολουθώντας τὸ πνεῦμα τοῦ ἁγίου Γρηγορίου Παλαμᾶ ἀλλὰ καὶ τῆς *Φιλοκαλίας*, συνδέει στενὰ τὴν ἡσυχία μὲ τὴν ἄσκηση καὶ τὴν τήρηση τῶν ἐντολῶν τοῦ Εὐαγγελίου. Ἐπίσης τονίζει ὅτι: «*Ἡ κατάσταση ὅμως τῆς νοερᾶς ἡσυχίας ὑπερβάλλει τὴν τήρηση τῶν ἐντολῶν. Ἐνῶ ἡ τήρηση τῶν ἐντολῶν, ποὺ χαρακτηρίζεται στὴν ἀσκητικὴ παράδοση γενικότερα ὡς "πράξις", ὁδηγεῖ στὴν "θεωρία", ἡ νοερὰ ἡσυχία ἀποτελεῖ τὸν χῶρο πραγματώσεως τῆς θείας "θεωρίας"*». Μάλιστα χρησιμοποιώντας τὸν λόγο τοῦ ἁγίου Συμεῶνος τοῦ Νέου Θεολόγου: «*Οὐ γὰρ ἀπὸ τῆς ἔξωθεν ἡσυχίας ἡ τοῦ Θεοῦ γνῶσις δίδοται... ἀλλ' ἐκ τῆς τοῦ Θεοῦ γνώσεως μᾶλλον ἡ ἡσυχία τῷ νομίμως καὶ καλῶς ἀγωνιζομένω ἐγγίνεται*»[26], ἀναδεικνύει τὸ στάδιο τοῦ ἡσυχασμοῦ ὡς τὸ πλέον ἀνώτερο στάδιο καὶ ἐπιστέγασμα τῆς ἀσκήσεως στὶς ἀρετές. Ἡ ἀσκητικὴ αὐτὴ ποὺ κατὰ τὸν ἅγιο Ἰωάννη τὸν Σιναΐτη βασίζεται στὴν τριπλῆ ἀποταγή (τὴν ἀποταγὴ τῶν πραγμάτων καὶ τῶν ἀνθρώπων, τὴν ἐκκοπὴ τοῦ θελήματος καὶ τὴν ἀποταγὴ τῆς κενοδοξίας)[27], δὲν ἀφήνει κανένα περιθώριο γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τῆς πλεονεξίας καὶ τοῦ ἀχαλιναγώγητου ἡδονισμοῦ ποὺ εἶναι καὶ ἡ ρίζα τῆς ἀνθρωποκεντρικὰ τελεολογικῆς ἀντιμετώπισης τῆς φύσης. Αὐτὴ ἡ τριπλῆ ἀποταγὴ εἶναι ποὺ θὰ τὸν ὁδηγήσει σταδιακὰ στὴν αὐτοεγκατάλειψη στὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ, ποὺ κατορθώνεται στὸν ὀρθόδοξο μοναχισμό (ποὺ εἶναι καὶ πρέπει νὰ εἶναι κατὰ κύριο λόγο ἡσυχαστικός) μὲ τὴν ὑπακοή. Μὲ τὴν τριπλῆ ἀποταγὴ ὁδηγεῖται στὸ στάδιο τῆς καθάρσεως ἀπὸ τὰ πάθη καὶ τῆς τηρήσεως τῶν ἐντολῶν καὶ μὲ τὴν ἄσκηση τῆς ὑπακοῆς φτάνει ὁ μοναχὸς στὴν καθαρότητα τοῦ νοῦ καὶ τῆς καρδιᾶς. Κατὰ αὐτὸν τὸν τρόπο ὁ ἡσυχαστὴς μοναχὸς ζεῖ τὴν ἡσυχία ὡς

24. Γέροντος Ἰωσήφ, *Ἄσκηση - Ἡ μητέρα τοῦ ἁγιασμοῦ*, ἔκδ. Ἱ. Μ. Βατοπεδίου, 2002, σ. 8.

25. Γ. Ι. Μαντζαρίδη, Ἡσυχασμὸς καὶ Θεολογία: Συμβολὴ στὸ Διάλογο γιὰ τὴν Ἁγία καὶ Μεγάλη Σύνοδο, *Πεμπτουσία*, 2016, https://www.pemptousia.gr/2016/04/isichasmos-ke-theologia/

26. Συμεὼν Νέου Θεολόγου, *Ἠθικὰ* 15, 135-139, σ. 454.

27. Ἰωάννου Σιναΐτου, *Κλῖμαξ* 2, 14, *PG* 88, 657A.

κατάσταση νοερᾶς ἡσυχίας ἢ ἀλλιῶς ὡς μιᾶς ἡσυχίας τῆς καρδιᾶς. Κατορθώνει μιὰ ἕνωση τοῦ νοῦ μὲ τὴν καρδιά, ἑστιάζοντας ὅλη τὴν προσοχὴ καὶ τὶς δυνάμεις του στὸν «*κρυπτὸν τῆς καρδίας ἄνθρωπον*» (*Α΄ Πέτρ.* 3, 4). Αὐτὴ ἡ μυστικὴ διάσταση τοῦ ἡσυχαστικοῦ μοναχισμοῦ εἶναι ποὺ τὸν προφυλάσσει ἀπὸ τὴ διάχυτη στὸν κόσμο μας ροπὴ πρὸς τὴν ὕλη. Ἡ ὕλη καὶ τὸ φυσικὸ περιβάλλον γιὰ τὸν ἡσυχαστὴ μοναχὸ ἀποκτοῦν μιὰ μυστικὴ διάσταση ποὺ τὰ μεταμορφώνει καὶ ἐξαϋλώνει. Τὰ ἀναφέρει στὴν ἐσχατολογικὴ μεταστοιχείωση καὶ μεταμόρφωση (κατὰ τὸν ἅγιο Γρηγόριο Παλαμᾶ) ποὺ θὰ ἐπιτευχθεῖ στὸν μέλλοντα αἰῶνα. Βλέπουμε δηλαδὴ ἐδῶ στὸν ἡσυχαστικὸ μοναχισμὸ τὸ ἀντίδοτο στὸν ἄκρατο ὑλισμὸ ποὺ ἐπικρατεῖ στὶς μέρες μας καὶ ὁ ὁποῖος δὲν μᾶς ἀφήνει νὰ δοῦμε τὴν ὕλη καὶ τὸ φυσικὸ περιβάλλον στὶς πνευματικὲς διαστάσεις καὶ προοπτική τους.

Ἔχοντας αὐτὴ τὴ μυστικὴ διάσταση ὁ ἡσυχαστικὸς μοναχισμὸς εἶναι ὁ μόνος ποὺ πραγματικὰ μπορεῖ νὰ ζήσει κατὰ φύσιν. Δηλαδὴ μὲ τὴ φύση ποὺ πραγματικὰ ἔχει δοθεῖ ἀπὸ τὸν Θεὸ στὴν κτίση. Στὸ στάδιο τῆς ἐπίτευξης τῆς ἡσυχίας τῆς καρδιᾶς μὲ τὴ θεία ἐνέργεια καὶ χάρη, ὁ ἄνθρωπος πλέον δὲν ἔχει ἀνάγκη τὴν ἄσκηση διότι ἔχει ξεπεράσει τὰ πάθη ποὺ τιθασεύονταν μὲ τὴν ἄσκηση[28]. Ἡ ἄσκηση ὡς ἄρνηση καὶ τιθάσευση τῶν παθῶν καὶ τῆς ἄκρατης ἐπιθυμίας τῆς ὕλης εἶναι μόνο ἕνα στάδιο πρὸς τὴν τελείωση. Δὲν εἶναι αὐτοσκοπός. Δηλαδὴ βάση τῆς ἐπικοινωνίας καὶ τῆς σχέσης τοῦ ἡσυχαστῆ μοναχοῦ μὲ τὸ φυσικὸ περιβάλλον δὲν εἶναι ἡ ἄρνηση ἀλλὰ ἡ ἀγάπη. Ὁ ἡσυχαστὴς μοναχὸς ἐπιστρέφει στὴ κατάσταση τοῦ Ἀδὰμ καὶ στὴν ἐπικοινωνία καὶ ἀγάπη τοῦ Ἀδὰμ πρὸς τὰ ζῶα ποὺ ὑπῆρχε στὸν Παράδεισο, κατὰ τὸν Κύριλλο Σκυθοπολίτη (βιογράφο τοῦ ὁσίου Εὐθυμίου τοῦ Μεγάλου καὶ τοῦ ὁσίου Σάββα τοῦ Ἡγιασμένου): «*Θεοῦ ἐνοικοῦντος καὶ ἐπαναπαυομένου τινὶ πάντα ὑποτάσσεται αὐτῷ ὡς τῷ Ἀδὰμ πρὶν ἢ παραβῆναι τὴν ἐντολὴν τοῦ Θεοῦ*»[29].

28. Ἀρχιμ. Σωφρονίου (Σαχάρωφ), *Ὀψόμεθα τὸν Θεὸν καθώς ἐστι*, Ἔσσεξ Ἀγγλίας, 2010, σ. 212.

29. *Βίος Εὐθυμίου τοῦ Μεγάλου*, Κεφ. ΙΓ, σ. 23, ἔκδ. E. Schwartz, Leipzing 1993.

Αὐτὴ τὴ σχέση βλέπουμε σὲ πολλὲς περιστάσεις ποὺ ἔχουν καταγραφεῖ στὴ ζωὴ ὄχι μόνο πολλῶν πρώϊμων μαρτύρων ἀλλὰ καὶ πολλῶν σύγχρονων Ἁγίων τῆς Ἐκκλησίας μας (τόσο στὴν Ἑλλάδα ὅσο καὶ στὸ ἐξωτερικό, γιὰ παράδειγμα στὴ ζωὴ τοῦ ἁγίου Σεραφεὶμ τοῦ Σαρώφ). Χαρακτηριστικὰ σύγχρονα παραδείγματα βλέπουμε σὲ ἀρκετὲς ἀφηγήσεις ἀπὸ περιστατικὰ τῆς ζωῆς τοῦ ἁγίου Παϊσίου τοῦ Ἁγιορείτου. Ὁ ἅγιος Παΐσιος εἶχε κοντὰ στὸ κελί του φίδια, σαῦρες, λαγούς, ἀρκοῦδες καὶ ἀγριογούρουνα ποὺ τὸν ἐπισκέπτονταν καὶ μιλοῦσαν μαζί του. Πίστευε ὅτι τὰ ζῶα μποροῦν νὰ διαισθανθοῦν τὴν ἀπειλὴ καὶ τὸν κίνδυνο γιὰ αὐτὰ ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους ὅπως καὶ τὴν ἀγάπη τους. Ὅταν καταλάβουν ὅτι ἕνας ἄνθρωπος τὰ ἀγαπᾶ πραγματικὰ τότε μποροῦν νὰ γίνουν φίλοι καὶ ἀκόμη καὶ νὰ τὸν ὑπακούσουν, ὅπως ὁ μοναχὸς ὑπακούει στὸν πνευματικό του. Ὁδηγό του σὲ αὐτὴ τὴν ἐξημέρωση τῶν ἄγριων ζώων εἶχε τὸν ὅσιο Ἀρσένιο τὸν Καππαδόκη ποὺ κατὰ τὸν ἅγιο Παΐσιο διάβαζε τὸν 147ο Ψαλμὸ στὰ ἄγρια ζῶα καὶ τὰ ἡμέρευε[30]. Χαρακτηριστικὴ εἶναι καὶ ἡ ἀφήγηση γιὰ τὴν ὑπακοὴ ποὺ ἔδειξαν στὰ λόγια τοῦ ἁγίου Παϊσίου μερικὰ μυρμήγκια ποὺ ὑπῆρχαν στὸ κελί του: «*Ὁ Κύπριος προσκυνητὴς Μ. Σ. διηγεῖται: "Εἶχε ἔρθει μία ὁμάδα Κυπρίων στὴν «Παναγούδα» γιὰ νὰ δῆ τὸν Γέροντα. Τοὺς εἶπε νὰ πάρουν λουκούμια. Μόλις ἄνοιξαν τὸ καπάκι, ἔκαναν ἕνα μορφασμό, κοιτάχθηκαν καὶ μουρμούρισαν. Τὸ κουτὶ ἦταν γεμάτο «λίμπουρους» (τὰ μυρμήγκια στὰ κυπριακά). Φαίνεται κάποιος προσκυνητὴς δὲν ἔκλεισε καλὰ τὸ καπάκι καὶ γέμισε μυρμήγκια, ἂν καὶ ὁ Γέροντας εἶχε γράψει πάνω στὸ καπάκι νὰ κλείνουν τὸ κουτί. Ἦταν τόσα πολλά, ὥστε εἶχαν μαυρίσει τὰ λουκούμια, δὲν φαίνονταν. Ὁ Γέροντας, μόλις κατάλαβε τί εἶχε συμβῆ, ἔρριξε μιὰ ματιὰ στὸ κουτὶ καὶ ἀμέσως μὲ φυσικότητα πῆρε ἕνα λουκούμι τὸ ἄφησε πιὸ πέρα καὶ μὲ στοργή, ἀλλὰ καὶ μὲ σοβαρότητα καὶ κάπως ἐπιτακτικὰ εἶπε πρὸς τὰ μυρμήγκια: «Αὐτὸ εἶναι δικό σας. Πηγαίνετε νὰ φᾶτε καὶ ἀφῆστε τ' ἄλλα νὰ πάρουν οἱ ἀνθρωποι». Τὸ ἐκπληκτικὸ εἶ-*

30. «Ὅσιος Ἀρσένιος ὁ Καππαδόκης», Ἱερομ. Χρυσοστόμου, *ὁ Γέρων Παΐσιος*, Ἅγιον Ὄρος 1994, σ. 227.

ναι ὅτι τὰ μυρμήγκια ἔκαναν ὑπακοή, βγῆκαν ὅλα ἀπὸ τὸ κουτὶ καὶ μαζεύτηκαν νὰ φᾶνε τὸ δικό τους λουκούμι''»[31].

Συμπεράσματα

Ἀπὸ τὰ ἀνωτέρω νομίζω εἶναι προφανὲς ὅτι ὁ ἡσυχαστικὸς μοναχισμός, ὅπως αὐτὸς ὑπάρχει ἀκόμη καὶ σήμερα σὲ ἀρκετὰ κέντρα μοναχισμοῦ τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας, στὴν Ἑλλάδα, τὴν Κύπρο καὶ τὸ ἐξωτερικό, ἀποτελεῖ ἕνα ζωντανὸ παράδειγμα μιᾶς ἀληθινὰ οἰκολογικῆς σχέσης ἀνθρώπου καὶ τῶν ὄντων τοῦ φυσικοῦ περιβάλλοντος. Ἡ σχέση αὐτὴ βασίζεται σὲ μιὰ μυστικὴ διάσταση τῆς Φύσης ὡς Κτίσεως ποὺ μόνο ὁ ἡσυχαστὴς μοναχὸς μπορεῖ νὰ τὴ βιώσει καὶ νὰ ἔλθει σὲ ἐπαφὴ μαζί της. Ὁ ἅγιος Γρηγόριος Παλαμᾶς, ὅπως καὶ πολλοὶ ἄλλοι ἡσυχαστὲς Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας ἔχουν καταγράψει αὐτὴ τὴ μυστικὴ διάσταση καὶ μᾶς ἔχουν ὑποδείξει τοὺς τρόπους προσέγγισής της. Αὐτὴ ἀποτελεῖ ὄχι μόνο ἕνα θεωρητικὸ ἀλλὰ καὶ ἕνα πραγματικὸ γεγονὸς στὴ ζωὴ ἀρκετῶν μαρτύρων καὶ Ἁγίων τῆς Ἐκκλησίας μας ἀπὸ τὴν πρώϊμη ὡς καὶ τὴν σύγχρονη ἐποχή. Ἀποτελεῖ καθῆκον κάθε πιστοῦ τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας νὰ γνωρίσει αὐτὴ τὴ μυστικὴ διάσταση μέσα ἀπὸ τὰ ἔργα καὶ τὴν ἐμπειρία τῶν Ἁγίων της Ἐκκλησίας μας καὶ νὰ δεῖ πῶς μπορεῖ νὰ τὴν πραγματώσει στὴ ζωή του.

31. Ἱερομ. Ἰσαάκ, *Βίος Γέροντος Παϊσίου Ἁγιορείτου*, Ἅγιο Ὄρος 2008, σσ. 549-552.

Ecology and hesychasm: St Gregory Palamas and the nature as a creation

Constantinos G. Athanasopoulos*

Summary

In this work, I examine the issue of the protection of the Natural Environment through some relevant key works of St Gregory Palamas. After a brief examination of the recent decisions of the COP26 Conference in Glasgow (November 2021), I determine the failure of the recent Conference (and other similar attempts by world organisations like the UN and EU) on its emphasis on sustainable development, a tool that I find teleologically anthropocentric and thus morally and ethically seriously flawed. I propose a radically different perspective through the writings of Palamas, focused on the mystical and ascetic tradition of orthodox hesychasm. The work is introductory in nature; I hope in future work the development of this proposal will be more complete.

* PhD in Philosophy. FHEA. Associate lecturer and researcher, Departments of Philosophy and Religious Studies, Open University (UK).